

VASVÁRI ZOLTÁN

Erdélyi Zsuzsanna és a Palócföld

Száz éve, 1921. január 10-én született a magyar folklorisztika kiemelkedő jelentőségű személyisége, tudományunk nagyasszonya, Erdélyi Zsuzsanna. Az elmúlt fél évszázadban a folklorisztika és a vallási néprajz meghatározó alakja volt, aki elsősorban az archaikus népi imádságok műfaji leírásával, művelődéstörténeti, irodalmi, folklorisztikai elemzésével és közzétételével, valamint emberségével nagy szakmai tekintélyt szerzett nemcsak idehaza, hanem határainkon túl is. Kutatói teljesítményének elismerését számos hazai és külföldi szakmai díj és kitüntetés jelzi.

Erdélyi Zsuzsanna
(Fotó: Lugosi Lugó László)

Erdélyi Zsuzsanna életútját egyértelműen meghatározták családi hagyományai, mindamelllett jókora kerülővel, történelmi fordulatok folytán jutott el a filológusi pályára. Nagypja Erdélyi János költő, műkritikus, filozófus, édesapja Erdélyi Pál irodalomtörténész, könyvtárigazgató volt.

1939-ben érettségizett az ONE Veres Pálné Leánygimnáziumában. Tízéves korától folytatott zenei tanulmányokat, 1931–1942 között a Fővárosi Zeneiskola zongora szakán tanult. 1939–1940 között a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának hallgatója volt. 1940–1944 között a budapesti egyetem magyar–olasz–filozófia szakjain folytatott tanulmányokat. 1943-ban beiratkozott a Római Egyetemre. 1945-ben doktorált. 1943-ban külügyi ösztöndíjat kapott és a római követség kulturális osztályára került, egyúttal egyetemi és zenei tanulmányait is kiegészítette. Német, francia, olasz nyelvtudása és római működése révén került a Külügyminisztériumba. 1944–1945-ben a Sajtóosztályon olasz referens és miniszteri fogalmazó, majd – miután 1945-ben a nők számára is megnyílt a külügyi szolgálat lehetősége – diplomata lett. Rákosiék hatalomátvételekor osztályidegen társaival együtt 1948-ban kitétek a minisztériumból. Még abban az évben házasságot kötött Dobozy Elemér kutató orvos-kardiológussal. Négy gyermekük született: Miklós (1949) bölcész, Dániel (1951) ügyvéd, Zsófia (1952) énekes, Borbála (1955) csembalóművész. 1951-ben Lajtha László zeneszerző-népzene-tudós segítségével újra munkához és pénzkeresethez jutott, ha egyelőre csak külsősként is: a Népművészeti Intézet munkatársa lett (1951–53). 1953-tól tíz éven át a Művelődésügyi Minisztérium Népzene-kutató, ún. Lajtha-csoportjának tagjaként, Lajtha László 1963-ban bekövetkezett halála után pedig 1964–1971-ig a Néprajzi Múzeum Népzene Osztályán dolgozott. 1971–1986-ig az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos munkatársa, 1987–1990-ig Filozófiai Intézetének szerződéses kutatója volt.

Erdélyi Zsuzsanna 2015. február 13-án pénteken hunyt el. A római katolikus egyház szertartása szerint Bíró László püspök temette 2015. március 12-én. A szakma nevében Voigt Vilmos professzor búcsúztatta.

Élete végéig dolgozott. A magyar néprajztudomány egyik legfáradhatatlanabb gyűjtője volt. Az ő nevéhez fűződik a folklór középkorig visszanyúló, igen régi és a 20. században már csak lappangó műfajának, az archaikus népi imádságoknak a föltárása, funkciójának meghatározása, európai összefüggéseinek, eredettörténeti kérdéseinek vizsgálata. Ezt elősegítették külföldi tanulmányútjai, könyvtári és terepmunkái. Sok-sok ezer ima és ének birtokában bebizonyította, hogy az archaikus népi imádságműfaj elsősorban a késő középkor vallásos költészetének két kiemelkedő ágazatához, a passióepikához és a Máriasíralom-lírához kötődik, de őrzi a szent színjátás nyomait is. Bebizonyította azt is, hogy a nemlétezőnek vagy elveszettnek tekintett vallásos közlíránálunk is magas szinten virág-

zott, jóllehet erről csak néhány szórványemlék tanúskodik. A történelmi viszontagságok ugyanis kulturális értékeinknek nagy részét megsemmisítették. Nem tudták azonban megsemmisíteni a szóbeli népi kultúra értékeit, amelyeket a közösségi emlékezet tárolt és nemzedékről nemzedékre szájhagyományozás útján juttatott el napjainkig.

Az archaikus népi imádság műfaja önálló tudományterületként Erdélyi Zsuzsanna munkássága nyomán került a hazai folklorisztika érdeklődésének középpontjába. Bár már korábban is gyűjtöttek hasonló szövegeket, Erdélyi Zsuzsanna volt az első kutató, aki fölismerte, hogy önálló folklórműfajról van szó. Módszeresen gyűjteni, rendszerezni, majd publikálni kezdte az imádságokat. Munkája országos visszhangra talált, mind szakmai, mind a nagyközönség előtt is, bebizonyítva az „új” műfaj létjogosultságát.

1968-ban somogyi körútján döbönt rá a váratlanul föllelt kincs valódi értékére. Ekkor találta meg s vette magnetofonra a nagyidejű Babos Jánosné Ruzics Rozáliától a Somogy megyei Nagyberényben azt a sajtásos imádságszöveget, amely őt egy ismeretlen szövegvilág felfedezésére sarkallta. A felismerés aztán évtizedeken keresztül tartó, akadályokat és fáradtságot nem ismerő szakadatlan lelkesedéssel, áhítatos buzgalommal folytatott gyűjtését indította el az egész magyar nyelvterületen. Az egész ország területét bejárta, hogy a teljesség igényével gyűjthesse össze a még fellelhető anyagot. „*Hat éven át loboltam minden irányba s szükség esetén többször tértem vissza egy s ugyanazon helyre. (...) Nincs kiténtetett terület és nincsen elhanyagolt terület. (...) Az egész magyar nyelvterületről van anyagom*” – írta dr. Makra Sándor református lelkésznek szóló levelében. A Palócföldről is gazdag és értékes anyag gyűlt össze az évek során.

Hasonló imádságszövegeket ugyan már Kálmány Lajos, Bálint Sándor és Fettich Nándor is lejegyzett, Erdélyi Zsuzsannáé azonban az érdem, hogy feltárta, meghatározta és leírta az archaikus népi imádság műfaját, lelkiségi és lélektani funkcióját, lehetséges történelmi és lelkiségtörténeti vonatkozásait, eredetét és európai összefüggéseit.

Az imádságokról szóló első elemzését az *Ethnographia* 1971-es számában¹ olvashattuk a nyelvészek és irodalomtörténészek (Pais Dezső, Mezey László, Holl Béla) reflexióival együtt. Az irodalmi élet (*Új Írás*,² más irodalmi lapok) lelkesedéssel fogadta e sajtatos költői szövegvilágot.

¹ Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. *Ethnographia*. LXXXII. 1971/ 3. 343–363.

² Hegyet hágek, lőtőt lépék. *Új Írás*. X. 1970/9. 75–100.

A nagyközönség először az 1970-es évek elején ismerkedhetett meg egy szűkebb szövegválogatással (1974-ben a *Somogyi Almanach*ban tette közzé a *Somogy megyei szövegeket*³). Majd 1976-ban a Magvető Kiadó gondozásában jelent meg a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, több kiadást megért könyve.⁴ A majdnem kétszeresére növelt terjedelmű, harmadik, bővített kiadás 1999-ben a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában látott napvilágot.⁵ Eredeti hangfelvételeiből és előadóművészek közreműködésével több lemeze és CD-je is megjelent.⁶

A szövegcsoportot Erdélyi Zsuzsanna kezdetben *archaikus apokrif népi imádságnak* nevezte. Későbbi a szakmai szóhasználatban az *archaikus imádság* megnevezés honosodott meg. A szövegek népi elnevezései elsősorban az imádság ideje (*reggeli, esteli, hajnali, pénteki, böjti, lefekvő* stb.), a szöveg jellege (*szenvedésszerű, fájdalmas, kokasos, papnélküli* stb.), vagy a kiváltott hatás alapján (*ajánlatos, hathatós, üdvös, nagyerejű* stb.) fogalmazódtak meg. A szövegek mind a mai napig a népi gyakorlatban imádság funkciójában élnek, középponti témájuknál fogva (Krisztus halála) elsősorban a későközépkor ferences ihletésű és szabad szárnyalású költői műfajaihoz, a passióepikához és a Máriásiralom-lírához kötődnek.

Erdélyi Zsuzsanna életművének jelentőségét Csoóri Sándor így foglalta össze: „*Munkája nyomán egy nem létezőnek, illetve elveszettnek hitt lánc szeméi ke-*

³ *Hegyet hágék, lőtőt lépék...* (*Archaikus népi imádságok*.) Előszó: Ortutay Gyula. Szerk.: Kanyar József. *Somogyi Almanach*, Kaposvár, 1974. 19–21., 233.

⁴ *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Előszó: Ortutay Gyula. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 769 o.; 2. kiadás, 1978. 771 o.

⁵ *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1999. 1103 o.

⁶ Jancsó Adrienne – Török Erzsébet – Mosóczy Miklós: *Boldogasszony Anyánk. Ósi népi imák és énekek*. Magyar Records, 1972. No. 2 Mag 102; Hungaroton, 1992. SLPX 14226; Hungaroton, 1994. HCD 14226. – Ó, *Évának fia! Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok 1*. Hungaroton, 1991. SLPX14118 – *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok 2*. Hungaroton, 1991. SLPX14119 – Ferencz Éva: *Világ Békessége (Régi magyar adventi és karácsonyi énekek, népi imádságok)*. Csillaghegyi Bt. 1997. CSBT 001/97 – Ferencz Éva – Kobzos Kiss Tamás: „*Világ Váltságáért*”. *Nagybét a magyar népköltészetben*. Csillaghegyi Bt. 1998. CSBT 001/98, Etnofon: ER-MK 048 – Ferencz Éva: *Szót mond a FiúIsten (Archaikus népi imádságok, Mária-siralom, legendák)*. Csillaghegyi Bt. 2005. CSBT 2005/1.

*rültek elő az idő több százados rétegei alól. A korai magyar középkorral s folytatás-ként a rákövetkező századokkal kerülhetünk megejtő közelségbe.”*⁷

Juhász Ferenc pedig így emlékezett vissza az Erdélyi Zsuzsanna által feltárt anyaggal való találkozására: „*Jött a hívás: mennék el meghallgatni néhány magnetofontekercset, hallani valamit, a magnetofon-szalagokról fölzengő csodát, valamit, ami a csoda, mert maga a hulló, kúszza, tétova, aranyszárnyú és vérző szépség (...) s aligha túlzok, ha mondom, amit hallottunk, az valóban a vérző, aranyló, ősfán-virágzó, csoda-fában aranylángokkal csipkéседő, véres, csillagos csoda volt”*.⁸

* * *

Erdélyi Zsuzsanna életműve, tudományos munkássága sok szállal kapcsolódik a palóc vidékhez, amely az archaikus vallási hagyományokat részben napjainkig is őrzi. Palócföldön gyűjtött szövegek jelentős számban, hangsúlyosan szerepelnek archaikus imádság-publikációiban. A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötetének kiadásában a közölt 321 szövegből 90 palóc területről származik. „*Úgy gondoltam, jó nyomon járok, ha elmegyek a mélyhítű palócokhoz is. Csak úgy ömlött az anyag*” – nyilatkozta Hovanyecz Lászlónak 2011-ben, visszaemlékezve palócföldi gyűjtőútjaira.⁹ Járt Nógrád, Heves, Borsod palócnak tartott falvaiban, 1969-ben gyűjtött Magyargécen, Kisterenyén és Nógrádmegyeren, 1970-ben Tereskén, Karancskesziben, Egyházasgergén, Nógrádmegyeren és Romhányban, 1969–1970-ben Heves megyében, Bükkszéken, 1972-ben pedig Egerben. Az említett falvakban az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején még sikerült az előző évszázadban született asszonyoktól is gyűjtenie, lejegyeznie az ősoktól fennmaradt, nemzedékekről nemzedékekre hagyományozódott imádságokat és a hozzájuk kapcsolódó szokásokat.

Egyik legjelentősebb palócföldi terepmunkáját és archaikus imádságyűjtését Nógrádsípeken folytatta az MTA kiemelt kutatási téma-programja – *Életmód és kultúra változása a falusi társadalomban* – keretében az MTA Néprajzi Kutató Csoport Folklór Osztályának szervezésében 1972–74 között. Az 1980-ban az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent, a nógrádsípeki terepmunka eredményeit közreadó tanulmány-

⁷ Csoóri Sándor: Csipkekoronák. *Élet és Irodalom* 1972/19. 15.

⁸ Juhász Ferenc: Imák, apokrif mámorok. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/JUHASZ/juhasz00212a/juhasz00328/juhasz00328.html> (Utolsó letöltés: 2020. 01. 19.)

⁹ Hovanyecz László: „Engem csak a fele illet meg.” Beszélgetés Erdélyi Zsuzsanna néprajztudóssal. Elektronikus dokumentum. Kossuth, Budapest, 2011.

kötetben¹⁰ olvasható nagy tanulmányának bevezetőjében így írt ottani kutatásának célkitűzéséről: „Nógrádsipeki vizsgálódásom körét és ezzel célját kutatási anyagom eleve meghatározta. A népköltészet archaikus rétegeinek feltárása, különösen a vallási tudathoz kapcsolódó műfajok irodalomtörténeti érdekű elemzése-értelmezése egyre inkább előtérbe hozta azon tétel igazságát, miszerint a nép hagyományvilága a múlt századokon át lecsapódott élményanyagát őrzi. Sokszor írásos rögzítést sem nyert tényeket, emlékeket. Ezért adhat bírt gyakran a szájhagyományozó kultúra olyan művelődéstörténeti mozzanatokról, melyekről az írásbeliség nem, vagy alig szól. A közösségi emlékezés letűnt korokat idéző, forrás értékű tudatanyagot ment át napjainkra, népünk szellemi örökségeként.”¹¹ Erdélyi ebben a jellegzetes palóc faluban is gazdag archaikus imádságyanyagot tudott gyűjteni, amelyből tanulmánya függelékében nyolcat olvashatunk.¹²

A palóc területen folytatott gyűjtései a Felvidéken a szlovákiai falvakra is kiterjedtek. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy első határon túli gyűjtőútja 1973 novemberében a Felvidékre, Csallóközbe, Mátysföldre és Nyitra környékére vezetett. Czövek Judit bőségesen idéz egy 2018-as tanulmányában¹³ Erdélyi ott szerzett tapasztalataiból, élményeiből leszűrt gondolataiból. Erdélyi a tanulmányút közel két hete alatt bejárta a Zoborvidéket, több felvidéki falut. Feljegyzései nemcsak a gyűjtés körülményeibe engednek betekintést, hanem Erdélyi Zsuzsanna szubjektív érzéseibe, gyűjtési habitusába és a terepmunka embert próbáló körülményeibe is.) Az 1970–1980-as években többször járt határon túli palóc településeken. Lengyel Ágnes 2018-ban megjelent tanulmányában¹⁴ idézi, hogy az *Új Ember* katolikus hetilapban megjelentetett felhívására számos levél, kézzel írott imádság érkezett az Ipolyon túli területekről is. Debródról például 1982-ben „200 éves” imafüzetről szóló tájékoztatást küldtek, 1983-ban Dunaszerdahelyről, Szencről idős emberek gyermekkorukban öreg szülőktől megtanult imádságai érkeztek. Ipolyszakállosról 1985 februárjában

¹⁰ Erdélyi Zsuzsanna: Archaikus szövegemlékek a nógrádsipeki néphagyományban. In: *Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórijáról*. Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 183–234.

¹¹ Erdélyi Zsuzsanna i. m. 1980. 183.

¹² Erdélyi Zsuzsanna i. m. 1980. 219–226.

¹³ Czövek Judit: Erdélyi János és Zsuzsanna – az Erdélyiek és a Zoborvidék. In: *„Kívül aranyos, belül irgalmas...”*. *Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. MNM Palóc Múzeuma, Balassagyarmat, 2018. 15–30.

¹⁴ Lengyel Ágnes: A palócföldi archaikus imádságokról – Erdélyi Zsuzsanna gyűjtései nyomán. In: *„Kívül aranyos, belül irgalmas...”*. *Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. MNM Palóc Múzeuma, Balassagyarmat, 2018. 129–166.

a 85 éves „Antal bácsi”, Dobrovölai Antal írt, aki maga is összegyűjtötte falujában az énekeket, imádságokat, és saját szerzeményei is voltak – számolt be felhívásának hatásáról Erdélyi a *Hegyet hágéké...* 1999-es kiadásában.

A táji specifikumok kérdéséről Erdélyi Zsuzsanna úgy vélekedett, hogy a legtöbb esetben a kimutatható jellemzők inkább a szöveg megtartás, illetve feledés, vagyis a hagyomány elevevése, feladása folyamatával függenek össze. Lengyel Ágnes tanulmányában¹⁵ a gyűjtött és publikált szöveganyag és a hozzájuk kapcsolódó szokások legfontosabb jellegzetességeit vette számba. Alapvetően Erdélyi nógrádsipeki, karancslapujtói és egyéb, a Palóc Múzeum adattárában őrzött gyűjtéseinek tapasztalatait összegezte, sok szempontú, részletes elemzésüket elvégezve. Megállapításait felsorolásszerűen foglaljuk össze.

A palóc vidék magyarsága zömében katolikus vallású. Hitéletük mély és gazdag, paraliturgikus hagyományaik változatosak. Fokozott vallásosságuk, Mária-tiszteletük közismert. Az imádságok átadását, tanítását az idősek fontos feladatuknak tartották. Az írásbeliség terjedésével sokan leírták maguknak az imádságokat, továbbá a 19. századtól palóc tájon a ponyvakiadványokkal is terjedtek az archaikus imádságok. A gyermekkorban tanult szövegek rögzültek, és bár a régies nyelvezet értelme lassan elhomályosulhatott is, szent szavakként őrizték és imádkozták. Megfigyelhetők a sajátos palóc szóalakítások – pl. *pelikán / pillikán* – és motívumok, toposzok (köszönés-, köszöntésmotívum: „*Óh köszöntöm a Boldogságos Szűz Máriát / Evvel a három angyali üdvözléssel...*”). Továbbá több, jellegzetes, az archaikus imádságokhoz kapcsolódó szokás is fennmaradt a Palócföldön. Maguk a szövegek is gyakran utalnak az imavégzés kötött időbeli rendjére és szokáscelemekéneire, amit az imavégzők többnyire szigorúan betartottak.

Erdélyi Zsuzsannára emlékezve születése centenáriumán, írásomat egy általa Hasznoson (Nógrád megye) lejegyzett archaikus imádság katartikus soraival zárom:

„*Oh én Uram teremtőm / Mely időben teremtél, / Annak előtte ismertél, / Szent lelkeiddel szeretted...*”

¹⁵ Lengyel Ágnes i. m. 130–162.

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtés közben

Válogatás Erdélyi Zsuzsanna palócföldi archaikusimádság-gyűjtéseiből

Törje le a keresztfa

Én ágyamba lefekszek,
Én semmitül nem félek,
Három őriz engemet,
Az biztatja lelkemet,
Az Atyának szerelme,
Az Fiúnak kegyelme,
A Szentlélek ereje,

Jézus énvelem,
Senki ellenem,
Bátor szívem jó fegyverem,
Margit szűz leán,
Tüntesd el előlem,
Törje le a keresztfa,
Akire Krisztust feszítették.

*Bükkszentdomonkos (Heves m.), 1975. máj. 8.
Nyerges Kálmánné Kovács Hermin, 1903. Mikófalva (Heves m.)*

Ide nem mer semmi rossz

Begyütt Jézus a házamba,
Házam közepén megállta,
Piros vérét hullajtotta,
Az egész házamat befolyta,
Szűz Mária helyét hatta,
Ide nem mer semmi rossz,

Ha lefekszek én ágyamba,
Mint Úrjézus koporsóba,
Fejem felett három angyal,
Egyik őriz, másik vigyáz,
A harmadik szegén bűnös lelkem
várja.

*Bükkszenterzsébet (Heves m.), 1972. jan. 15.
Simon Józsefné Nagymenyi Katalin, 1893.*

Ki a kígyó fejét taposta

Paradicsomkertbe három cédrusfa,
 Alatta őrködik Ádám atyánk és Éva,
 Ki a Paradicsomkertet alkotta.
 Azon ült három főangyalka,
 Ki éjjel-nappal a hársfát tartotta.
 Egyik volt Gábrriel,
 A másik Ráfáel.
 A harmadik Szent Mihály főangyal.
 Gábrriel őrködik fölöttem hajnalig,
 Az Űrangyala imáig.

Ráfáel főangyal estelig,
 Az esti imámig.
 Szent Mihály főangyal őrkögyik
 halálom órájáig.
 Boldogságos Szűzanya,
 Ki a kígyó fejét taposta,
 Kérünk, légy oltalmunkra!
 Szent Fiaddal, Űrjézussal
 Állj halálos ágyam mellé
 Bűnöm bocsánatára! Ámen.

Nógrádmegyer, 1969. nov. 16.

Őzv. Sálek Ferencné Géczi Ilona, 1914. Etes (Nógrád m.)

Pogánnak a markátu'

(„Föläjánlás”)
 Hálákat adok, Uram Teremtőm,
 Ez te szent fölségednek,
 Hogy megőriztél, oltalmaztál a mái
 dicsőséges szent napon,
 Kártu', kárvallástu',
 Szerencsétlenségű',
 Hirtelen haláltu'
 Kécségbeeséstű',
 Pogánnak a markátu',
 Rossz embernek a szándékátu',
 Minden kárvallástu',
 Oh Uram Jézus Krisztusom,
 Szent kezedbe ajánlom
 Testemet-lelkemet,
 Életemet-halálomat,
 Minden mozdulomat,

Ezt a mostani keves imáccságomat,
 Föläjánlom az Űrjézus Krisztusnak
 az ő kinszenvedésé',
 A Boldogságos Szűzanyának a hét
 fájdalmáé',
 Édesanyámé',
 Édesapámé',
 Hetedízönt való nemzeccségemé',
 A purgatóriombeli lelkeknek a
 kiszabadulásáé',
 Árvákér',
 Özvegyekér',
 Úton, vizen járókér',
 Velünk jótevőkér'.
 Mindenféle szükségünkér',
 Magam bűnöm bocsánattyáér' is,
 ámen.

Varsány (Nógrád m.), 1972. okt. 10.

Tóth Szép Istvánné Tóth Júlia, 1886. Karancskeszi (Nógrád m.)